

Povedák István

HŐSÖK ÉS SZTÁROK

PhD értekezés

Budapest-Szeged, 2009.

Tartalomjegyzék

Bevezetés

Témamegjelölés

Kutatási technikák, forrásbázis összeállítása. A kutatás etikai kérdései

Értelmező fogalmak

Kutatási előzmények

Történeti hősök a folklórban

A történeti hős mint archetípus

A történeti hős mint a megrendült kulturális kánon helyreállítója

Személyi kultusz

Hősök a posztmodern korban

Kossuth Lajos kultusza

Széchenyi István

Nagy Imre

Értelmezés

A sztárok

A sztárok tipológiája

A sztárkultusz kialakulási körülményei

Történelmi előzmények

Pszichológiai előzmények

Énekesek

A múlt retusálása. Jimmy és Magdi története

A mondák

„Szekuláris” zarándoklatok

A „szekuláris” zarándoklatok célja

A szent hely eszközkészlete

Sportolók

A sport, mint funkcionális vallás

Puskás Öcsi

Simon Tibor

A politikus sztárok

Orbán Viktor

Orbán Viktor a folklórban

Hős motívumok a sztárok életútjában

Tanulmányok

A sztárkultusz hét dimenziója

Mellékletek

Irodalom

I. Célkitűzés

Disszertációm napjaink magyar hős- és sztárkultuszát elemzi folklorisztikai szempontok alapján. Feltevésem szerint a történeti hősök és a sztárok szoros kapcsolatban állnak egymással. Hasonló körülmények és igények generálják keletkezésüket, ám kultuszuk, annak jellemzői igazodnak az adott történelmi korszak körülményeihez.

Dolgozatom négy fő cél elérését tűzte ki. Egyrészt azokat a történelmi-, társadalomlélektani folyamatokat kívánja megvilágítani, melyek a sztárok és a napjainkban is élő kultusszal rendelkező történeti hősök kultuszát generálják.

Másrészt az egyes emblemikus személyekhez kapcsolódó kultuszok megnyilvánulási formáit szándékozza bemutatni úgy, hogy közben elemzi ezek funkcióját követőik, rajongóik életére vonatkozólag (identitás, világkép, viselkedés alakítása).

Harmadrészt a Joseph Campbell által felvázolt „hős motívumok” meglétét szeretné megvizsgálni néhány kiemelkedő sztár életútjában.

Negyedrész a Ninian Smart által megadott vallási dimenziók felhasználásával kívánja elemezni, hogy a sztárkultusz egyes formái milyen kapcsolatban állnak a vallással, értelmezhető-e posztmodern korunk népi vallásosságaként?

II. Kutatási technikák, források

Mind a történeti hősök és a sztárok kultuszának tanulmányozásához jelentős számú – összesen közel 700 – kérdőívet, interjút készítettem. Forrásként dolgoztam fel a hazai bulvár sajtótermékek vonatkozó közléseit valamint az interneten is szerveződő rajongói közösségek megjelenő anyagait. Felhasználtam a folklorisztika mellett a témához kapcsolódó történelmi, művelődéstörténeti, irodalomtudományi, szociológiai, vallásszociológiai, szociálpszichológiai, médiatudományi, politikatudományi szakirodalom hazai és nemzetközi eredményeit.

III. A kutatás eredményei

Dolgozatom első részében azon történeti hősök kultuszát veszem vizsgálat alá, akik napjainkban is tömegeket megmozgató, élő hatással bírnak.

A hősök kultuszának keletkezése egyrészt pszichés sajátosságokhoz kötődik. A hősöket az emberi igény szüli. Az embereknek a vallások szereplői, azaz az istenek mellett szükségük van világi orientációs pontokra is. Olyan személyekre, akik cselekvései, életútja az alapvető viselkedési minták, szerepek, értékek terén példát jelentenek azok számára, akik a világban való eligazodást tőlük remélik. Ez a fajta tulajdonképpen archetipikus szemlélet soha nem tűnt el az emberi elméből, főként a népi rétegek tudatából. Ez a szemlélet teremti a történelmi személyiségekből a példaadó hősöket. A hősök ebben az értelemben véve olyan archetipikus szereplők, akik az archetipális mítoszelmélet értelmében koroktól függetlenül léteznek.

A pszichológiai kiváltó okok mellett a hősök keletkezését segíti elő, hogy a nép történeti emlékezete elsősorban nem eseményekhez, hanem személyekhez kötődően működik. A történeti hős megjelenhet a megrendült kulturális kánon helyreállítójaként is. A történeti hősök napjainkat is megélt kultusza alapján véve minden esetben valamiféle – szorosabb, lazább – kapcsolatban állt keletkezése idején a nemzeti identitástudat formálódásával és annak kiemelkedő jelentőségű töréseivel (1848/49, 1920, 1956).

Napjaink történeti hősei közül Kossuth Lajos rendelkezik a leghosszabb történelmi múltra visszatekintő, és leggazdagabb megnyilvánulási formákkal rendelkező kultusszal.

Kossuth esetében már életében megindult a kultuszképződés. Személye a 19. század második felében, 20. század elején nem pusztán egy hős volt, hanem sokkal több annál. Erre utalnak a nép körében elterjedt megnevezései is, melyek nem csak azért érdekesek, mert biblikus hagyományt őriznek, hanem azért is, mert egyértelműen jelzik, hogy Kossuth már egyszerűen a megnevezések által is a szakrális szféra részesévé, „szentté” vált. Személyéről jól ismert népdalok, mondák, anekdoták keletkeztek. Temetésére (1894) több százezren zárandokoltak el. Halála után jelentek meg a településeken valóságos hullámként terjedve a Kossuth-szobrok, majd a közösségi emlékezet nyilvános megnyilvánulásaiként a Kossuth terek, -utcák. A szoborállítási hullám azonban nem állt meg az országhatárokon. Kultusza 1894 óta folyamatosan élt, minden politikai rendszer felhasználta valamilyen formában.

Széchenyi István kultuszánál több erőteljes törést tapasztalhattunk, melynek következtében a közgondolkodásban bizonyos politikai korszakokban egyáltalán nem, vagy csak alig volt jelen. Kultusza a Horthy-korszakban kapott politikai támogatást, majd az 1948-tól kezdődő kommunista diktatúra idején mellőzötté vált, s a Kádár-rendszer éveiben sem tartozott sokáig a politikai elit által preferált szereplők közé. A rendszerváltás után több kísérlet történt arra, hogy Széchenyi Istvánt Kossuth Lajos mellé, az őt megillető pozícióba helyezték a nemzeti panteonban. Az 1989-es rendszerváltozás óta kultusza újból éledezik.

Nagy Imre nyilvános kultuszának alapját az 1989. június 16-i újratemetés adja. Itt kezdődik meg egy olyan újfajta 1956 értékelés, 1956 emlékezet kialakítása, melynek formálódása napjainkig tart. Ennek egyik oka, hogy a Kádár-rendszer idején az 1956-os eseményekről nem beszéltek, így „*össz nemzeti elfojtás*” alakult ki vele kapcsolatban. Az 1956-ot elmesélő „természetes mítosz” helyére egy „mesterséges mítosz” lépett, melyet konstruálói a társadalom manipulálására használtak. Több felnövekvő generáció kulturális emlékezetéből gyakorlatilag kimaradt Nagy Imre személye, hiszen a társadalom depolitizálása csak úgy valósulhatott meg, ha a nemzet történelmi emlékezetét mind teljesebb mértékben „kilúgozták”, szorgalmazták a „kollektív amnéziát”. A rendszerváltás után jövők emiatt csak a hivatalos történelem tankönyvekből, iskolai megemlékezésekről ismerik 1956 történelmét, Nagy Imre alakját.

A kérdőívek, interjúk eredményei alapján kijelenthető, hogy Nagy Imre kultuszában összemosódik személyének a tisztelete, helytállása, bátorsága és az ötvenhatos események és hőseinek együttes tisztelete. Nagy Imre oly mértékben vált az események szimbólumává, hogy magába olvasztja azok jellemzőit, lényegét.

A három történelmi hős kultuszának mélysége a társadalom különböző rétegeiben nem azonos. Valamelyest határ húzható az 1989 előtti és utáni korosztály között. A választóvonalat nem csak a politikai rendszerváltás képezi, hanem a nagyjából ezzel egy időben elterjedő nyugati típusú fogyasztói civilizáció is. Ennek és az informatikai forradalomnak is köszönhetően megnőtt a tömegmédiумok szerepe az egyének gondolkodására, világnézetére, viselkedésére. Ezzel párhuzamosan a történelmi hősök kultuszának fokozatos felszínesezésével, egyszerűsödésével találkozhatunk. Innentől kezdve egyre inkább az oktatási folyamat és az iskolai tankönyvek határozzák meg a felnövekvő generációk fejében róluk kialakuló képet, hiszen a tömegmédiумok a történelmi hősök helyére saját sztárjaikat emelik. A történelmi hősök kultusza – látható volt Kossuth Lajos, Széchenyi István, Nagy Imre esetében – napjainkban egyre inkább összefonódott a politikával. Megfigyelhető egyrészt, hogy mind az állam, mind az egyes politikai pártok felhasználják alakjukat hivatalos ünnepek, rendezvények alkalmával, de akár propagandisztikus tartalmat is ölthet szimbolikus alakjuk. Megállapítható, hogy nevezett történelmi hősök közül egyikük kultusza sem ágyazódott be szervesen a széles közvélemény mindennapjaiba. A felnövekvő generációk számára személyiségük, történelmi jelentőségük, tetteik, személyük szimbolikus jelentése, fontossága homályos formát ölt csupán.

A sztárkultusz tanulmányozásának fontos problémája, hogy a magyar nyelvben elterjedt sztár fogalom nem fedi le teljes egészében magát a jelenséget, hiszen elsősorban jelzőként, „hírességként” alkalmazott. A sztár fogalom ennél lényegesen többértü tartalommal rendelkezik s magába foglalja a sztár személye körül kialakuló kultusz megnyilvánulási formáit is.

A sztárokat több típusba sorolhatjuk. A csoportosítási kísérlet egyik rendezőelve az adott személy kultuszának időbeli kiterjedése. Mindemellett több lehetséges szempont is szóba jöhet, ilyen az ismertség, a kultusz intenzitása valamint a sztár „szakértelme, specialitása”. Fontos kiemelnünk, hogy ezen kategóriák egyetlen esetben sem tekinthetők tisztának, azaz az egyes szintek között valamint az egyes rendezőelvek alapján hozott kategóriák között átfedések találhatók, azok nem válnak el élesen egymástól.

A sztár jelenség nem a 20. század terméke. Kialakulásának körülményei szoros kapcsolatba állíthatók az ipari forradalmak következtében megjelenő társadalmi/kulturális/gazdasági változásokkal és a szekularizáció folyamatával. A történelmi folyamatok mellett fontosak a pszichológiai mozgatórugók. A sztár nem csupán viselkedés mintaként (role-model) működik rajongói számára, hanem személyére egy olyan vágyott világot vetítenek ki, melyet az egyén saját életében nem feltétlenül tud elérni pillanatnyi helyzetében, ám fontosnak érzi, hogy legyen egy olyan minta előtte, mely bizonyítja, hogy ez az állapot nem csupán az álmok világában valósulhat meg, vagy a mesékben, hanem a valós életben is. A sztárok ilyen értelemben véve identifikációs minták is, aspirációs modellek a mobilitás és a társadalmi életcélok tekintetében. Általában reprezentálják azt az életformát, amelyre az ember törekszik.

A dolgozat a sztártípusok közül az énekesek, (Rúza Magdolna, Zámbo Jimmy), sportolók, (Puskás Ferenc, Simon Tibor) valamint a politikusok (Orbán Viktor) napjainkban élő kultuszát ismerteti és elemzi.

Az énekesek kultuszánál figyelhető meg leginkább az ún. halo-effektus, mely a sztár egy kedvező tulajdonságát (hangját) kivetíti egyéb jellemvonásaira, egész személyiségére. Ennek következtében Zámbo esetében a szakralizálás jellemzőivel találkozhatunk. Zámbohoz rajongói közül többen imádkoznak, úgy vélik dalaiból valami „természetfeletti dolog” sugárzik, melynek hatására gyógyulás, „többlet energia”, testi- lelki megnyugvás érhető el. Rúza Magdi meghatározó szerepet tölt be a határon túli magyarság bizonyos rétegei számára (identitás megőrzése, önreprezentációs igény)

A rajongók lakásában több esetben található „posztmodern kori szent sarok” ahol megjelennek a sztár posztzerei, esetleg – ereklyeként funkcionáló – autogramja, koncertjére szóló belépő stb.

Jelentősnek nevezhető mondakör alakult ki Zámbo Jimmy alakja körül. A mondak legnagyobb része eleinte a halál körülményeivel kapcsolatban keletkezett. Hasonló esemény látható, mint ami az egykori betyárok kapcsán is megfigyelhető, kiknek halála mindig rejtélyes körülmények között, árulás folytán történt.

Jelentősek a Zámbo Jimmy halála után meginduló „szekuláris zarándoklatok”, melyek leírhatók átmeneti rítusként. A rajtuk részt vevők számára a temető, a sír hierophániaként funkcionál.

A sportolókról szóló fejezet két elhunyt focista kultuszára épül. Puskás Ferenc, a magyar labdarúgás aranykorának legendás játékosa és a 2002-ben brutális körülmények közt halálra vert Simon Tibor, ferencvárosi hátvéd alakja köré szerveződő jelenségeket, megnyilvánulásokat veszi vizsgálat alá. Puskás Ferenc, mint a magyarság megtestesítője, aki szinte azonos reakciót váltott ki mindenkiből, „össz nemzeti” sztár volt. Olyan attitűd alakult ki vele kapcsolatban, amelyet a történelmi hősökkel kapcsolatban figyelhetünk meg. A nemzet hőseként, az egész nemzet érzelmeit megmozdította. A nemzet megtestesítőjeként benne magát a nemzetet is tisztelik. Felfogható úgy is, mint aki a népéért harcolt, a magyarokat

vezette egy személyben, csapata élén győzelemre. Utat mutatott a társadalom tagjai számára a téren, hogy elnyomott helyzetéből is van lehetőség kitérésre. 1956-ban Puskás disszidált, eltűnt az országból. Neve, emléke a hivatalos médiumokban háttérbe szorult, kvázi halottként kezelték, emlékét elfojtotta (volna) a hatalom. A teljes elfojtásra azonban nem volt lehetőség. Puskás Ferenc hazatérése után a kollektív elfojtás nosztalgikus „felszabadulása” tapasztalható. 1989 után kultuszát növelte, hogy a politika kultúrára gyakorolt ellenőrző szerepének gyengülésével a közfigyelem hatványozottan az aranykorra koncentrált, felszínre kerülhettek azok a mondák, legendák, melyek az egykori hősökhez kapcsolódtak. Ez a fajta nosztalgikus kultusz azóta is tart.

Simon Tibor alakjánál is láthatjuk, hogy egy közösséget jelenít meg, az ún. „Fradi család”. Belé sűrítik mindazokat az erőnyeket, melyeket a ferencvárosi szurkolók követendőnek tartanak. Ezek többek között a küzdeni tudás, bátorság, hűség, melyeknek Simon egy személyben mintaképe is volt. Már életében vezéregyéniségként tekintettek rá, akinek jelenléte nagymértékben befolyásolta játékosársai mentalitását is. Ő maga volt szurkolói számára az ideális ferencvárosi játékos, aki nem csupán megmaradt szurkolói körében, hanem ha kellett, veszélybe is sodorta magát értük

Orbán Viktor személye a médiumok hatathos tevékenységének köszönhetően (neo)folklorizálódott és tartósan fenn is marad(t) a posztmodern kori folklór keretei közt. Ezt a szerepkört több tényező összejárásának köszönhetette. Egyrészt nyilvánosság előtti megjelenése olyan szituációban kezdődött, mely már eleve jelentős szimbolikus funkció betöltésére predesztinálta. 1989-ben, forradalmi körülmények voltak Magyarországon. Orbán Viktor ebben a helyzetben, egy politikai szempontból szakrális szituációban, Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-i újratemetése alkalmával lépett fel, a rítus egyik központi szereplőjeként.

Meglátásom szerint ahhoz, hogy valaki sztár lehessen, szükségeltetik egyfajta szerves kapcsolat, közös társadalmi háttér a rajongótábor és öközte. Ha ez nem jön létre, nem alakul ki a sztárral való képletes azonosulás, nem érzik magukat összetartozónak, így nem tudják rá kivetíteni saját vágyaikat és hasonlóan nem tudják saját magukra interpretálni a sztár küzdelmeit. Amennyiben a kötődés létezik, mindezek megvalósulhatnak s a sztár személye – jelen esetben Orbán Viktor – válhat bizonyos értelemben mindazzá, amivé maguk is szeretnének válni.

Orbán Viktort követői a nagyobb közösség egy tagját a nemzettel, annak egyszemélyi megmentőjével azonosítják, akinek hatalomra kerülését már-már messianisztikus attribútumokkal ruházzák fel. „Hívei” tőle várják mindenféle problémájukra a választ, azokra is, melyeket ők maguk nem tudnának megoldani. Várják, hogy kivezesse őket a válságból, felvirágoztassa a gazdaságot, kultúrát, helyreállítsa a biztonságot és a közérkölcöket.

Alakja megjelent a kortárs folklór keretei közt, így viccekben, rigmusokban, anekdotákban, mondákban, interneten terjedő képekben.

A sztárok életútját elsősorban folklorisztikai szempontból érdemes vizsgálat alá venni. Ezek a médiumokban megjelenő élettörténetek ugyanis jelentősen leegyszerűsödtek és a népmesei, mondai hősök életútjára jellemző szerkezetet kaptak úgy, hogy egyes részeket kiemelték, hangsúlyossá tettek, míg más elemeket, melyek az így konzisztenssé tett életút szempontjából nem jelentősek, vagy zavarók, kihagytak. Ezek a szüzsék ezután bekerültek a populáris kultúrába, s a rajongók ezeket variálva, immár szóbeli úton terjesztik tovább. Az élettörténetek legfontosabb elemei a következők: a legkisebb gyermek, rendkívüli születés, rendkívüli tehetség, szegénység, elvándorlás, hazatérés, siker, rejtélyes halál, vallásosság.

A felsorolt elemek jelentős hasonlóságot mutatnak a Campbellnél előforduló, mondai hősökre jellemző tipikus hős elemekkel. (heroic patterns) Nem minden esetben fedezhetők fel azonban a nála felsorolt elemek a sztárok esetében. Több esetben megfigyelhető volt, hogy a

sztárok története igazodik a hősmondák időbeli változásaihoz, azaz a történeti szál szimplifikálódik, egyre sematikusabbá válik, valamint a csoda visszaszorulása tapasztalható.

A Ninian Smart által felvázolt vallási dimenziók (rituális vagy gyakorlati dimenzió, doktrinális vagy filozófiai dimenzió, mitológiai vagy narratív dimenzió, tapasztalati, vagy emocionális dimenzió, etikai vagy jogi dimenzió, szervezeti vagy szociális dimenzió, materiális vagy művészeti dimenzió) mindegyike kisebb-nagyobb mértékben megtalálható a sztárkultusznál, igaz, nem minden egyes sztár kultuszában jelenik meg egyszerre mindegyik és nem egyforma súllyal rendelkeznek.

A sztárkultuszt a disszertáció eredményei alapján funkcionális szempontból vallásként határozhatjuk meg. Mindamelllett, ha a témához szubsztanciális szempontok alapján közelítünk, feltűnnek a sztárkultusz „hiányosságai” a világvallásokkal szemben. Ezeket erősítik meg Smart dimenziói is, hiszen a dimenziók egyike-másika csak a dimenziók határainak kitágítása után tölthető meg tartalommal. Szubsztanciális oldalról közelítve a sztárkultusz tehát kvázi-vallásossággént, pszeudo-vallásként, vagy valláspótlékként határozható meg. Jól látható az is, hogy a sztárok kultusza nem egyforma mértékben rendelkezik valláshoz hasonló jegyekkel. Talán kijelenthető, hogy az átfogó értelemben vett sztárkultusz legfontosabb vonása tehát nem a vallási jelleg, bár egyes esetekben ez tűnik dominánsnak. Ez a fajta sztárkultusz szubkulturális szinten, rajongói közösségekben funkcionálhat vallásként, betölthet a vallásokéhoz hasonló szerepkört, ám ösztársadalmi szinten sokkal inkább egyfajta posztmodern kori tudat- és viselkedésformaként határozható meg, semmint népi vallásossággént.

IV. A doktori munka témakörében készült publikációk

Tanulmányok:

1. *Népi kultúra vagy populáris kultúra?* Tiszatáj 2004/8. 84-89.
2. A hős élt, él és élni fog. Mítoszteremtés a populáris médiában. in: Gulyás Judit – Tóth Arnold (szerk.) *Mindenes Gyűjtemény II.* Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára. *Artes Populares* 22. 339-356.
3. A média szerepe napjaink populáris kultúrájában. in: Ambrus Vilmos – Schwarz Gyöngyi (szerk.) Változó folklór. *Folcloristica* 10. 153-160.
4. The Apostle of Love. Secular Pilgrimage in Post-Socialist Hungary. in: Peter Jan Margry ed. *Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itineraries into the Sacred.* Amsterdam University Press. 173-200.
5. “The Sacralized Heroes of Hungarian Civil Religion” in: Ulrika-Wolf Knuts (szerk.) – szerkesztés alatt
6. “*A szeretet apostola*” *Ethnographia* 2008/2-3. - szerkesztés alatt

Konferencia előadások:

1. „Rethinking the Sacred” címmel rendezett SIEF konferencia, Derry (Észak-Írország – 2008. június 16-21) Előadás címe: „The Sacralized Heroes of Hungarian Civil Religion”
2. 9. Vallási Néprajzi Konferencia, Szeged (2008. október) Előadás címe: A magyar nemzetvallás szent helyei